

REZYUME. Maqolada Mahmud Qo'shig'ariyning «Devonu lugatit-türk» lug'atidagi bazi so'zlarni qoraqalpoq tilidagi badiiy asarlar tilida qo'llanilgan dialektizmlar bilan taqqoslab tahlil qildik.

РЕЗЮМЕ. В статье мы проанализировали некоторые слова из словаря Махмуда Кошгари "Девону лугатит-тюрк" в сравнении с диалектизмами, используемыми в языке каракалпакских художественных произведений.

SUMMARY. In this article, we analyzed some words in Mahmud Koshgari's dictionary "Devonu lugatit-turk" by comparing them with dialectisms used in the language of Karakalpak literary works.

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE “SÓYLEW/SPEECH” KONCEPTOSFERASÍNÍN SALÍSTÍRMALÍ ÜYRENİLİWİ

G.A.Kurboniyazov – *filologiya ilimleri doktori (DSc), professor*

D.A.Atadjanova – *tayaniş doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: konsept, konseptosfera, lingvomadaniy, idiomalar, nutq konseptosferasi, fe'llar, qadiriyaqlar, tafakkur, metafora.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, лингвокультурный, идиомы, речевая концептосфера, глаголы, ценности, мышление, метафора.

Key words: concept, conceptosphere, linguocultural, idioms, speech conceptosphere, verbs, values, thought, metaphor.

Kirisiw. Lingvistikada konsept túsiniǵı insannıń oyında payda bolǵan sóz, túsiniq, hádiyse yamasa qanday da bir oy-qiyallar menen baylanıslı bolǵan mádeniy, emocionallıq, insaniyılıq bilimleriniń jıynaǵı bolıp, ilimde úlken áhmiyetke iye. Hár bir sóz artında jasırınǵan tereń mánis konsept túsiniǵınıń tiykarı bolıp, ol kóp mánisli hám insannıń oylawı menen baylanıslı bolǵan kognitiv birlik bolıp esaplanadı. Bul túsiniq tek til arqalı sheklenip qalmastan, sol tildiń mádeniyatın, táriyxın, social tájiriyesin hám de insan oyındaǵı barlıq oy-pikirlerin jámleydi. Al, konseptosfera túsiniǵı bolsa bul barlıq konseptlerdiń jıynaǵı bolıp, ol qanday da bir til arqalı bildiriledi hám áste-aqırın qalıplesip baradı. Hár bir millettiń, mádeniyatıń ózine say konseptosferası bolıp, jıllar dawamında bayıtılıp, rawajlandırılıp barıladı. Sonlıqtan da, bul túsiniq mádeniy hám kognitiv til biliminde keńnen qollanılp, hár bir millettiń ózine tán qadiriyaqları menen baylanıslı boladı.

Temaniń áhmiyeti. Sóylew konseptosferası – bul sóylew túsiniǵine tiyisli barlıq konseptler jıyındısı bolıp, tek gána baylanıstı, awızkei sóylewdi emes, al psixologiyalıq kózqaraslardı, kognitiv bilimlerde, social hám mádeniy oy-pikirlerdi qamtıp aladı. Bul konsept insannıń óz ara pikir almasıwın, sawbetin, bir-biri menen qarım-qatnas qılıwı sıyaqlı is-háreketlerin názerde tutadı. Ol kóbinese hár bir tilde is-háreketi bildiriwshi feyil sıpatında qollanıladı. Buǵan misal retinde *ayttı, dedi, sóyledi, baqırđı, qıshqırđı, soradı, túsindirđı* sıyaqlı sózler arqalı bildiriliwin aytsaq boladı. Bul sózlerdiń barlıq sóylew konseptine tiyisli bolsa da, olar mánisine qarap hár túrli kontekstlerde qollanıladı. Aytıw intonaciyasına, kim aytıp atırǵanına, kimgе hám qalay aytıp atırǵanına qarap pragmatikalıq ózgesheliklerin anıqlap alıwǵa boladı. Lingvomadaniy kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, hár bir mádeniyatta, sóylew, aytıw, baqırw sıyaqlı feyiller hár túrli túsiniledi. Misal ushın, inglis tilinde *tell, speak, say, whisper* feyilleri hár túrli emocionallıq mániste qollanıladı. “*Whisper*” sózi inglis tilinde sıbırlaw, tómen dawısta sóylew degen mánisti anlatıp, lingvokulturologiyalıq tárepten basqalarǵa esitilmewi ushın sır saqlaw, emlew xana, kitap xana sıyaqlı orınlarda tómen dawısta sóylep ádep-ikramlılıq belgisi sıpatında qollanıladı. Al, qaraqalpaq tilinde bolsa kóbinese sır aytıw, basqalardan jasırınsha sóylesiw, ata-analar tárepten kishkene balanıń tınıshlanıwı ushın ásten sóylew degen mánisti bildiredi. Bunnan basqada “*shout*” sózi inglis tilinde baqırw mánisin anlatıp, kóbinese agressiv kózqarastı bildiredi. Ata-ana balasına baqırıp sóylese, natuwrı tárbiya sıpatında qaralsa, jámiyetlik orınlarda baqırw bolsa mádeniyatqa durıs

kelmeydi dep esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde baqırw bolsa hár qashanda nadurıs túsiniqtı bildirmeydi. Ayırım waqıtlarda ata-ana balasına baqırwı bul tárbiya quralı sıpatında qaraladı. Jáne de, eger aralıq uzaq bolsa adamlar bir-birin baqırıp shaqırwıda bul da insanlar tárepinen durıs kózqaras penen qaraladı. Sonlıqtan da, eki tilde da pragmatikalıq hám mádeniy ayırmashılıqlar bar bolıp, olardı mádeniy ortalıǵına hám kontekstine qarap pariqlap alıwǵa boladı.

Temaga baylanıslı ádebiyatlar analizi. Lingvist ilimpaz Anna Wierzbicka óziniń ilimiy izleniwlerinde inglis tiliniń leksikasına toqtalıp ótip, sóylew feyilleri (*tell, say, shout, ask* etc.) arqalı sol mádeniyatıń úrip-ádetleri, qadiriyaqları, kommunikaciya usılları qanday tárıptе bildirilgenin izertleydi. Ol sóylew feyillerin semantikalıq tárepten sol xalıqtıń mádeniyatı menen baylanıstıradı. Ilimpaz tárepinen oylap tabılǵan “Natural Semantic Metalanguage” (NSM) yaǵnıy, “Tábiyiy semantik metatil” teoriyası konceptual til birliklerin uluwmalıq semantikalıq elementler járdeminde analizlewge úlesin qosadı. Bul teoriyaǵa kóre, hár qanday quramalı bolǵan leksikalıq birlikler tiykarınan, sóylew feyilleri hár bir xalıqtıń mádeniyatına say bolǵan conceptualizaciyanı názerde tutadı. Jáne de, joqarıdaǵı koncepciya túrli tillerdeǵi lingvokulturologiyalıq hám pragmatik ayırmashılıqlardı anıqlawǵa járdem beredi. Kóp mádeniyatlı xalıqlardı analizlewde, sol xalıqlardıń ózine say bolǵan túsiniqlerin, terminlerin basqa tillerde anıq, tınıq túsindirip beriwde, nadurıs awdarmaǵa jol qoymawda keńnen qollanıladı. Sóylew aktleri, baylanıs usılları, sawbet dawamında bolatuǵın normativ jaǵdaylar salıstırılıp úyreniledi. Onıń pikirinshe, adamlarǵa basım ótkerip, “sen bunı islewge májbúrseń” dep aytıw emes, kerisinshe waqıt ótiwi menen usı nárselerdiń isleniwın qálep atırǵanlıǵın aytıw yamasa bildiriw bolıp esaplanadı. Sebebi, insan basqa adamlarǵa buyırıq berse, bul jeke qadiriyaqlarına saykes kelmeydi. Sol ushında, inglis kózqarası boyınsha, “eger men bir nárseni islewdi qálesem, onı erkin isleymen, birewlerdiń qálewleri boyınsha emes” – dep aytıp ótedi. Bul sonı anlatadı, inglis mádeniyatında buyırıq beriw emes, iltimas tárizinde aytıw orınlı bolıp tabıladı hám buyırıw, aytıw sıyaqlı sóylew konseptleriniń durıs qollanılwın támiynleydi. Inglis tilindeǵi *offer, invite, suggest* sıyaqlı feyilleri insan bir nárseniń ámelge asıwın qálese qollanılp, sóylewshi tınılawshıǵa basım ótkermewge háreket etiwın anlatadı [2:52-65]. Joqarıdaǵı pikirlerge tiykarlanıp, sóylew konseptlerin eki tilde salıstırmalı úyrengenimizde, qaraqalpaq tilindeǵi *soraw* sózi inglis tilinde to *ask* degendi

bildirip, sóylewshiniń múlayımlıǵın, húrmetin ańlatsa, ana tilimizde bolsa, tuwrıdan-tuwrı soraw yamasa ayırım jaǵdaylarda talap etiw mánisin beredi. *Buyurıw* sózi bolsa *to order* dep awdarmalanıp, kóbinese rásmiy kontekstlerde qollanıladı, qaraqalpaq tilinde bolsa ápiwayı kúndelikli jaǵdaylarda da ushırasıwı múmkin.

Zoltan Kövecses óziniń “Metafora hám mádeniyat” shıǵarmasında metaforikalıq konceptual birlikler hár bir millettiń mádeniyatına tıǵız baylanısqańlıǵın ayıp ótedi. Metaforalardıń hár bir tilde qollanıwı universal áhmiyetke iye bolıwı múmkin, biraq paydalanıw quralları, semantika ózine say tárizde bolǵan lingvomádeniy kontekstte qalıplesedi degen pikirdi alǵa súredi. Onıń pikirinshe: “Metaforikalıq oylaw metaforikalıq konceptualizaciyanıń universallıǵın hám hár túrliligin túsindiriwge járdem beredi, yaǵnıy ne ushın metaforalar túrli mádeniyatlarara hám bir mádeniyat ishinde belgili dárejede parıq qıladı.” – dep, ayıp ótedi [3:2]. Bul jantasıw arqalı sóylew konceptosferası birliklerine tiyisli “baqırđı”, “qıshqırđı” sıyaqlı feyillerdiń mádeniy konnotatsiyasın hám emocional júklemesin anıqlawǵa boladı. Qaraqalpaq hám inglis tillerinde baqırw, qıshqırw sózleri tiykarınan ǵázebi kelgen insanlar tárepinen qollanılatuǵın feyiller bolıp tabıladı. Biraq, mádeniy konnotaciyalıq tárepten qaraqalpaq tilinde unamsız, qorqıtıwshı kúshli sezimlerdi bildiretuǵın sóz bolsa da, inglis tilinde ayırım jaǵdaylarda unamsız, ayırım jaǵdaylarda neytral bolıwı múmkin. Emocional júklemesi bolsa qaraqalpaq tilinde kúshli ǵázepti, kúshli emociyanı, al inglis tilinde kúshli sezimdi de bildiriwi yamasa ápiwayı dawıs kóteriwi bolıwı da múmkin. Sonı da ayıp ótiw kerek, bul sózler óziniń pragmatikalıq wazıypasın atqarıp, birinshi tilde eskertiw, shikáyat, insannıń ǵázebi kelgeniniń kórinisin ańlatsa, ekinshi tilde itibardı tartıw yamasa emociyanı bildiriw sıyaqlılardı bildirip, kontekstine qarap anıqlanadı.

Talqılaw. Izertlenip atırǵan eki tilde “sóylew/speech” konceptosferası hár túrli ózgesheliklerge iye ekenligi málim bolıp, frazeologiyalıq birlikler, metafora, idiomalar menen bildiriledi. Konceptler hár túrli tillerde mánisi hám mazmunı jaǵınan parıq qıladı. Sonlıqtan da, til úyreniwde, awdarmataniwda hám mádeniyatlar aralıq baylanıstan da áhmiyetli bolıp esaplanadı. Hár bir xalıqtıń ózine tán “sóylew/speech” konceptosferası haqqında túsiniǵı bolıp, sol xalıqtıń mádeniy qádiriyatların bildiredi. Bul koncept insanlarǵa xalıqlardıń qadiriyaatların, social baylanısların túsiniwge óziniń úlesin qosadı. Ingliš hám qaraqalpaq tillerinde “sóylew/speech” konceptosferasın salıstırmalı úyrenenimizde usıǵan baylanıslı idiomalardıń mádeniy hám semantikalıq ózgesheliklerine iye ekenligin biliwimiz múmkin. Mısal retinde aytatuǵın bolsaq:

Ingliš tilindegi idiomalar	Qaraqalpaq tilindegi ekvivalenti	Mánisi
Hold one's tongue	Tildi tiyiw	Artıqsha, kerektsiz nárselerdi sóylemewdi ańlatadı.
Talk is cheap	Sóziń emes isiń dáliylesin	Insannıń aytqan sózin ámelde kórsetiwın talap etedi.
A silver tongue	Shiyrin tilli	Jaqsı, jaǵımlı sózlerdi aytıwdı bildiredi.
Bite one's tongue	Awzına kelgen ǵápti aytpaw	Insan óziniń emocional jaǵdayın baqlap, awzına kelgen ǵápti aytpawın ańlatadı.
Speak volumes	Sóylemey túsindiriw	Sóylemey turıp insannıń kewil-keshirmelerin ańlaw
Small talk	Bos sóz	Mazmunsız, bos sáwbet qurıw.
Break the ice	Sáwbetti baslaw	Rásmiy yamasa qolaysız jaǵdaylarda tınıshlıqqa shek qoyıp, sáwbetti baslap jiberiw.
Speak in riddles	Ǵápti aylantırıp aytıw	Tuwrıdan-tuwrı emes, ǵápti aylantırıp túsiniksiz sóylew.
Words stick in one's throat	Sózi tamaǵında tıǵılıp qalıw	Qattı tolqınlanıwdan óz sózin aytalmay qalıw.

Bul keltirilip ótilgen idiomalar eki tilde de awızeki sóylewde kerekli orınlarda qollanııp, sáwbettiń qalay ótip atırǵanlıǵın ańlawǵa járdem beredi. Idiomalıq bildiriwler hár qanday tildiń ajıralmas bólegi bolıp, sol til iyeleriniń mádeniyatın, oylawların, qádiriyatların sáwlelendiredi. Olar arqalı jámiyette qalıplesken bilim, úrip-ádet, sezimlerdi bir áwladtan ekinshi áwladqa jetkeriwshi lingvistikalıq qural sıpatında xızmet etedi [1].

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, inglis hám qaraqalpaq tillerinde “sóylew/speech” konceptosferasın úyreniw arqalı eki tildegi mádeniy, pragmatikalıq ózgesheliklerdi anıqlawǵa boladı. Frazeologiyalıq birlikler, idiomalar tildi bayıtıwshı qurallar bolıp xalıqtıń oylawların, qádiriyatların, emocional jaǵdayların bildirip turadı. Eki til salıstırılıp úyrenilgeninde kontekst áhmiyetli bolıp, tek ǵana lingvistikalıq analizlerge emes, al mádeniy ózgesheliklerge de itibar beriw zárúr bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Sayfullayev X., Ulasheva F. The Equivalence of English Idioms in the Uzbek Language: A Comparative Study. // Zenodo. 2025.

2. Wierzbicka A. English: Meaning and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 52-65.

3. Zoltán Kövecses. Metaphor and Culture. Cambridge University Press, 2005. – P. 2.

REZYUME. Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi “nutq/speech” konceptosferasi haqida ma’lumotlar beriladi. Bu konceptosfera birliklarining ushbu ikki madaniyatda qo’llanilishi, ahamiyati va xususiyatlariga to’xtalib o’tilib, ayrim idiomalar qiyosiy tahlil qilinadi.

PEZIOME. В данной статье рассматривается концептосфера «речь / speech» в английском и каракалпакском языках. Анализируется употребление, значение и особенности единиц данной концептосферы в двух различных культурах. Также проводится сравнительный анализ отдельных идиом, связанных с этим концептом.

SUMMARY. This article discusses the “speech” conceptosphere in English and Karakalpak languages. It analyzes the usage, significance, and characteristics of the conceptual units within this sphere in both cultures. A comparative analysis of selected idioms related to this concept is also provided.